

DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA – DARÓCZI-SZABÓ LÁSZLÓ

Gondolatok a középkori lóhús fogyasztásról

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben számos eltérő vélemény fogalmazódott meg arról, hogy a középkori Európában tiltották-e a lóhús fogyasztását, vagy sem. Korábban széles körben elterjedt volt az a nézet, hogy a keresztény egyház ezt nem engedélyezte, bizonyítékul pedig egy 8. századi pápai levélre hivatkoztak (erről részletesebben lásd később). A magyarországi középkori lóhús fogyasztás mértékéről pár évtizeddel ezelőtt még nem volt egységes a kutatók véleménye sem: amíg Bökönyi Sándor úgy vélte, hogy ez a szokás csak egyházi helyektől távol eső területeken maradt fenn,¹ addig Matolcsi János² és Vörös István szerint³ településtípustól függetlenül általánosan elterjedt volt hazánk területén. Manapság már elfogadott az az álláspont, hogy a lóhús fogyasztásával számolnunk kell a különféle településtípusokon nemcsak a korai, de a késő középkor folyamán is (lásd még Bartosiewicz László,⁴ Lyublyanovics Kyra⁵ és Gál Erika⁶ tanulmányait). Ezzel a megállapítással e cikk szerzői is egyetértenek, bár ennek mértéke és gyakorisága nem tisztázott. Az alábbiakban erre szeretnénk kísérletet tenni kilenc lelőhely saját feldolgozású, de még közöletlen archeozoológiai leletanyaga alapján, amelyek vagy az Árpád-korra, vagy a 14-15. századra keltezhetőek. Az állatcsontok vizsgálatán kívül igyekszünk utánajárni annak is, hogy a korabeli írott forrásokban hol említik a lóhúsevést. Ez utóbbi kapcsán mindenképpen ki kell emelnünk Vörös István ezirányú kutatásait is.⁷

A LÓHÚSFOGYASZTÁS KÖZÉPKORI ÍRÁSOS EMLÍTÉSEI

III. Gergely pápa (a későbbi Szent) Bonifáchoz, a germán területek hittérítőjéhez 732-ben írt levélben ez olvasható: „*Inter ea agrestem caballum aliquantos adiunxisti comedere, plerosque et domesticum. Hoc nequaquam fieri deinceps sanctissime sinas frater, sed, quibus Christo iuvante modis, per omnia conpescere et dignam eis interdicito paenitentiam; inmundum enim est atque exsecrabile.*”⁸ („Azt mondom, egyéb dolgok mellett, hogy néhányan lovat esznek, vadakat⁹ és háziakat. Semmiképpen ne engedd szent testvér,

¹ BÖKÖNYI 1974, 42; BÖKÖNYI 1978, 118-119; BÖKÖNYI 1981, 256.

² MATOLCSI 1982, 252-253.

³ VÖRÖS 2000, 96-97; VÖRÖS 2006, 180.

⁴ BARTOSIEWICZ 2017, 56.

⁵ LYUBLJANOVICS 2017, 196-199.

⁶ GÁL 2021, 190-192.

⁷ VÖRÖS 2006, 176-180.

⁸ TANGL 1916, 50.

⁹ Vörös István szerint vadlovak alatt a még nem idomított, ménesbéli szilaj lovak értendőek, lásd Vörös 2006, 178. Ez egy logikus feltételezés, hiszen Nyugat-Európából a „valódi” vadló (*Equus przewalskii* Poliakov 1881) ekkorra már rég kihalt.

hogyan történjen a jövőben, hanem fojtsd el minden lehetséges módon Krisztus segítségével, és rójjál ki egy megfelelő büntetést a vétkekre. Ez egy erkölcstelen és undorító szokás.”)¹⁰ 751-ben ismét előkerült ez a téma, amikor Zakariás pápa ír egy levelet Bonifác püspöknek, amelyben arra szólítja fel, hogy a keresztények a hód, a nyúl, és az erdei¹¹ lovak húsát is kerüljék azért, hogy hosszú életűek legyenek: „*Quae omnino cavendae sunt ab esu Christianorum. Etiam et fibri^a atque lepores et equi silvatici multo amplius vivandi^b.*”¹²

Ebben az esetben a lóhús fogyasztásának kérdése a még pogány, illetve frissen megkeresztelkedett germánokkal kapcsolatban vetődött fel, a tilalom tehát velük kapcsolatban született. Ennek ellenére hosszú időn keresztül úgy tekintettek erre a rendelkezésre, mintha a teljes keresztény világra vonatkozna. A rituális lóáldozat és a feláldozott ló húsának elfogyasztása fontos része volt a germánok vallásának.¹³ (Ezt jól mutatja az a több száz lovas temetkezés, amely a korabeli Európa germánok lakta területeiről került elő.)¹⁴ A terjeszkedő keresztény egyház ugyanakkor nyilvánvalóan szemben állt ezekkel a pogány hagyományokkal, és, egyebek mellett, a lóáldozatok betiltásával akart rájuk csapást mérni. Egy másik magyarázat szerint a tiltás célja a lóállományok megőrzése is lehetett, ami a hadseregek számára, a terjeszkedő arab hódítókkal szemben volt fontos.¹⁵

Mivel az egyház nagy kérdései, illetve a keresztények számára kötelező határozatok és útmutatások az általános zsinatokon kerültek megvitatásra, logikusnak tűnik, hogy ha a lóhús fogyasztását következetesen tiltották volna, akkor ennek nyoma lenne valamelyik határozatban vagy bullában. A zsinati rendelkezések átvizsgálása során azonban ilyennel nem találkoztunk, és Hubert Jedin a zsinatokról szóló összefoglaló művében sem tesz ilyesmiről említést.¹⁶

A következő vizsgált forrásunk már a honfoglalókról szól. A 9. század végén a Kárpát-medencébe érkező magyarok állattartását – a szarvasmarhák és a kiskérődzők hangsúlyos jelenlétén kívül – a lovak nagy aránya jellemezte. Bölcs Leó bizánci császár (886-912) *Taktika* című művében így írt honfoglaló eleinkről: „*Követi őket nagy csapat ló, mén¹⁷ és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett...*” (A tejivásról szóló rész a császár betoldása, amely a műve alapjául szolgáló 600 körül keletkezett *Stratégikon* szövegében még nem szerepelt.)¹⁸

Mivel Szent István király törvényei többségükben a nyugati (elsősorban frank) törvényeken alapultak¹⁹, ezért – a kronológiai sorrendet megtörve és az időben visszaugorva – ezekben is kutakodtunk a lóhúsevés esetleges tiltásával kapcsolatban. A frank törvénykönyvekben számos alkalommal, különböző összefüggésekben említenek lovakat (például harci lovak, a piaci áruk,

¹⁰ A szerzők fordítása.

¹¹ Vörös István szerint az *equi silvatici* olyan, még nem idomított lovat jelent, amely esetében az erdei szó az állat tartási helyére utalhat. VÖRÖS 2006, 178.

¹² TANGL 1916, 196. A szerzők fordítása

¹³ DAVIDSON 1989, 54-55.

¹⁴ A teljesség igénye nélkül, lásd például GERKEN 2009.

¹⁵ BARTOSIEWICZ 2006, 113.

¹⁶ JEDIN 2009.

¹⁷ Vörös István szerint Bölcs Leó görög nyelvű szövegében a mén szó nem szerepel, így ennek a helyes fordítása a csikó lenne, lásd VÖRÖS 1996, 130; VÖRÖS 2013, 331.

¹⁸ KRISTÓ 1995, 101, 105.

¹⁹ KRISTÓ 2006, 96.

károkozások stb.), de semmiféle, a húsupasztására vonatkozó tiltást nem találtunk. Ezzel ellentétben Nagy Károly (768-814) királyi falvakra vonatkozó törvénykönyvének (*Capitulare de villis*, 800 körül) 23. bekezdése a következőt tartalmazza a császári udvar húsupasztására vonatkozóan: „...*Et habeant, quando servierint ad carnes dandum, boves cloppos non languidos et vaccas sive caballos non scabiosos aut alia peccora non ut languida...*” („...És legyenek nekik, amikor húsupadásra szolgálnak, sánta, de nem beteg ökreik és teheneik, vagy nem rühes lovaik, vagy más nem beteg nyájhoz tartozó állataik...”)²⁰ A fentiekből kitűnik, hogy a frank törvények nemcsak, hogy nem tiltották a lóhúsupasztását, hanem – legalábbis Nagy Károly – még az uralkodói udvar számára is javasolták azt. Szent István király törvényeiben azonban sem ilyen, sem más formában nem jelenik meg a lóhúsupasztása.

A következő forrásunk már a középkori Magyar Királyságban, a kereszténység és a pogány hagyományok szembenállásának időszakában íródott. Bár maga a ló nem szerepel benne, de érdemesnek tartjuk megemlíteni, mivel az állatáldozatokról is szól. A kereszténységre való fokozatos áttérés, ami a 10-11. században ment végbe, komoly ellentéteket és fegyveres összecsapásokat eredményezett az új vallás hívei és a pogány hagyományokat őrzők között. Az egyház és az állam határozottan tiltotta és szigorúan büntette a pogány szokásokat. Szent László törvényeinek 22. bekezdésében („*De ritu gentiliium*”) ezt találjuk: „*Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek.*”²¹. Az áldozat sok esetben állatáldozatot jelentett, ami magába foglalta a levágott állat húsupasztását is, például nagy ünnepek, vagy temetések alkalmával.²²

Anonymus, a 12-13. század fordulóján élt krónikás, a *Gesta Hungarorum*-ban a honfoglaló Tarcalt vitével kapcsolatban említi, hogy: „...*pogány szokás szerint leöltek egy kövér lovat, és nagy áldomást tartottak.*”²³ Sajnos az nem állapítható meg, hogy az állatáldozat felidézésekor csak a szájhagyományokra tudott támaszkodni a szerző, vagy hasonló esetek még az ő korában is rendszeresen előfordultak.

Külön említést érdemelnek az ázsiai eredetű kunok, akik, a településeik archeozoológiai vizsgálatai alapján, szintén rendszeresen fogyasztottak lóhúsup.²⁴ E népcsoport a 13. század közepén a tatárok elől menekülve érkezett a Magyar Királyságba. Az akkorra már stabilan kereszténynek tartható magyarok mellé a Duna-Tisza közéjébe újonnan betelepített pogány nép beilleszkedése távolról sem volt zökkenőmentes. A problémákat 1279-ben az ún. Kun Törvényekkel igyekeztek enyhíteni, amelyek a kunok vallási-társadalmi helyzetét szabályozták.²⁵ Rögtön az első cikkelyben kötelezik a kunokat a kereszténység felvételére, valamint pogány szokásaik elhagyására; a második bekezdésben pedig arra, hogy mindenben a keresztény szokásokat kövessék. A lovak bármilyen összefüggésben való említése azonban hiányoznak ezekből a törvényekből is.

²⁰ Spekner Enikő fordítása, akinek segítségét ezúton is szeretnénk megköszönni.

²¹ ZÁVODSZKY 1904, 73.

²² BÁLINT 1970, 32.

²³ BENDA et al. 2001, 21.

²⁴ Lásd TAKÁCS 1990, 99-102; BARTOSIEWICZ 1997, 138; NYERGES–BARTOSIEWICZ 2006, 335, 338; LYUBLYANOVICS 2017, 204-207.

²⁵ KRISTÓ 2006, 266.

Az 1360 körül összeállított krónikakompozícióban, a *Képes Krónikában*, a pogány szokásokat felelevenítő Vata-féle 1046. évi felkelés leírásában a lóhús fogyasztását negatív színben tüntetik fel: „Ekkor tehát Vata átkos és kárhuzatos biztatására mind a nép az ördögnek szentelte magát, lóhúst ettek, és mindenféle gonosz bűnt cselekedtek.”²⁶ Ez azonban, ahogy azt már Vörös István is megállapította,²⁷ magát a pogány szertartást ítéli el, nem pedig a lóhús fogyasztását.

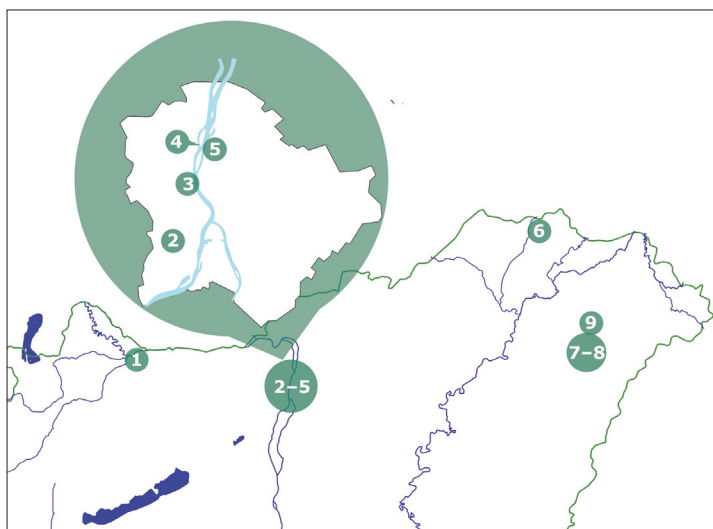
A középkori magyarországi városokban a lónak, mint húsforrásnak a jelentéktelenségét az is jól mutatja, hogy sem a Budai Jogkönyvben, sem a budai és pesti mészároscéhek okirataiban nem szerepel.²⁸ Ezzel szemben – bár a vizsgált időszakunknál jóval későbbi – mindenképpen említést érdemel Bornemisza Anna (I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem felesége) 1680-ban magyarul megjelent szakácskönyve, amelyben megjelenik egy recept vadlóhúsból.²⁹ (Csak összehasonlításképpen: teknősbékából kilenc, vadkecskéből tizenhat, míg dämvadból harminckétféle elkészítési módot javasol a könyv.)

A RÉGÉSZETI LELETEK

1. KUTATÁSI SZEMPONTOK

A szórványosan fellelhető írásos forrásokkal szemben a régészeti anyagból napvilágra került csontok kézzelfogható közelségbe hozzák a középkori állatokat, vizsgálatuk révén pedig egy másik oldalról is bepillantást nyerhetünk ebbe a témába. A lóhús fogyasztását a megtalált csontok viszonylag nagyobb mennyiségével, a darabok töredezettségével, és az ezeken megfigyelhető bárdolás-, illetve vágásnyomokkal szokták bizonyítottan tekinteni a kutatók. Az alábbiakban e jelenség mértékéről szeretnénk pontosabb becslést megfogalmazni olyan ásatások alapján, amelyek archeozoológiai feldolgozását magunk végeztük el. (Az, hogy a Magyarország területén talált összes középkori lóhús fogyasztásra utaló leletet összegyűjtjük és feldolgozzuk, messze meghaladta volna e tanulmány kereteit.)

A lelőhelyek kiválasztása során három dolgot tartottunk szem előtt: először is, hogy az anyag tartalmazzon vágott lócsontot; másodsor, hogy vagy az Árpád-korból (11-13. század), vagy a kö-

1. kép – A tanulmányban bemutatott lelőhelyek / Fig. 1 – The sites presented in the article (rajz / drawing: Mézes Dorottya)

²⁶ GERÉB 1964, 110.

²⁷ VÖRÖS 2000, 96-97.; VÖRÖS 2006, 176-180.

²⁸ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001.

²⁹ Ez egyébként az 1604-es kiadású Rumpolt-féle szakácskönyv fordítása. LAKÓ 1982, 128.

zépkor későbbi időszakából (14-15. század) származzon.³⁰ A harmadik feltétel az volt, hogy minimum 1000 darab faj vagy legalább alcsalád szinten meghatározható állatmaradványból álljon. A középkort azért választottuk szét erre a két időszakra, mert volt egy olyan prekonceptciónk, hogy a lóhús fogyasztás mértéke az időben előrehaladva csökkenő tendenciát mutat, ezt szerettük volna adatokkal is alátámasztani. E kikötések miatt számos lelőhely kihullott a rostán, mert, ha csak a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Főosztályának archeozoológiai szempontból általunk feldolgozott ásatásait vesszük alapul, akkor is elmondható, hogy mintegy 160³¹ lelőhely nem tudott megfelelni nekik. Végül az alábbi lelőhelyek tettek eleget a kritériumoknak (a lelőhely neve mögött zárójelben a feltárás ideje, a feltárók neve és a leletanyag őrzési helye):

1. Győr–Ece³² (2004–2005, Szőnyi Eszter, Tomka Péter, Xántus János Múzeum)
2. Bp. XI. Kőérberek–Tóváros (az Árpád-kori Kána falu, 2003–2005, Terei György, Budapesti Történeti Múzeum)
3. Bp. I. Színház u. 1–11., Karmelita Püspökkert (2015–2017, Papp Adrienn, Budapesti Történeti Múzeum)
4. Bp. III. Hajógyári-sziget (2007–2009, Havas Zoltán, Sándor Ildikó, Tézer Zita, Tóth Anikó, Budapesti Történeti Múzeum)
5. Bp. XIII. Népfürdő u. 47. (2019–2020, Benda Judit, Budapesti Történeti Múzeum)
6. Abaújvár-vár (1974–1981, Gádor Judit, 2019, Wolf Mária, Herman Ottó Múzeum)
7. Debrecen–Monostorerdő (2009–2012, Kolozsi Barbara, Déri Múzeum)
8. Debrecen–Tócsó-part, Erdőalja (2008–2009, Nagy Emese Gyöngyvér, Déri Múzeum)
9. Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlő, M3-148/B lh. (2005, Jakab Attila, Jósa András Múzeum)

A vizsgált lelőhelyek közül négy a mai Budapest területén helyezkedik el, három az Alföldön, egy a Dunántúlon, egy pedig a szlovák határ mellett, a Zempléni-hegységben. (1. kép) Négy település (Nyíregyháza³³, Kána, Győr-Ece és Abaújvár) állatcsontjai Árpád-koriak, a Hajógyári-szigetről a 14-15. századi leletanyagot vizsgáltuk,³⁴ míg a többi lelőhely esetében a kora középkori leletanyag mellett 14-15. századiak is megjelentek, ezeket azonban jól el lehetett különíteni egymástól. Az Árpád-koriak (Abaújvár kivételével, ami vár volt) mind falvak, ahogy a debreceniek, illetve a Népfürdő utcai lelőhely is. A Hajógyári-szigetről származó archeozoológiai anyag többsége egy birtoktest központi részéről került elő,³⁵ míg a Karmelita Püspökkert lelőhely 14-15. századi anyaga már városi környezetből (a budai várból) származik.

³⁰ Az évszázadokra nem pontosítható középkori anyagokat kihagytuk a vizsgálatból.

³¹ Ezekről összesen nagyságrendileg 600.000 állatmaradványt határoztunk meg, amelyek közül mindössze 101 olyan középkori lócsontot találtunk, amelyről egyáltalán felvetődhet, hogy konyhai hulladék volt.

³² A felsorolt lelőhelyek közül ez az egyetlen, amelynek archeozoológiai eredményeiről egy előzetes jelentés már megjelent, lásd DARÓCZI-SZABÓ et al. 2007.

³³ A lelőhelyen előkerült 10-11. századi leletanyag alapján ez a legkorábbi a felsorolt települések közül, így ez esetben kevésbé vettük szigorúan az Árpád-kor kezdetét.

³⁴ Bár kerültek elő innen is Árpád-kori leletek, azokat ki kellett hagynunk a vizsgálatból, ugyanis nem volt közöttük vágott lócsont.

³⁵ HAVAS-TÓTH 2010, 79.

2a-b kép – Bárdolás- és vágásnyomok egy állkapcs on a Karmelita Püspökkertből (14-15. sz.) (balra)

Fig. 2a-b – Chop and cut marks on a jaw from the Carmelite Bishop's Garden (14th-15th century) (left)

3. kép – Bárdolt sarokcsont Debrecen-Monostorerdőről (Árpád-kor) (középen)

Fig. 3 – Heel bone with chop marks from Debrecen-Monostorerdő (Árpadian Age) (middle)

4. kép – Sípcsont vágásnyomokkal Debrecen, Tóció-partról (Árpád-kor) (jobbra)

Fig. 4 – Tibia with cut marks from Debrecen, Tóció-part (Árpadian Age) (right)

(fotó / photo: Daróczy-Szabó Márta)

Előjáróban fontos hangsúlyozni, hogy az ásatásokról előkerülő csonttöredékek étkezési hulladékként való azonosítása nem mindig egyszerű. Az állatok tetemének feldarabolása, illetve a konyhai feldolgozás során keletkező különféle vágásnyomok meglehetősen egyértelmű nyomai az ételkészítés folyamatának. Ezzel szemben a velő kinyeréséhez a csontok feltörése révén is hozzá lehetett jutni, de nem minden összetört darab értelmezhető konyhai hulladékként, hiszen a leletanyag a tafonómiai hatások³⁶ révén is aprózódik. Az égésnyomok sem feltétlenül csak a sütés bizonyítékai, mivel akár a szemét utólagos átégése során is létrejöhetnek. Szintén nagy nehézségekbe ütközik az egykori főzés nyomait azonosítani egy több száz éve a föld alatt heverő csontdarab felszínéről. A konyhai feldolgozás e nehezebben bizonyítható jelei helyett tanulmányunkban kizárólag a bárdolt vagy vágott középkori lócsontokra összpontosítunk, ezeket hozzuk összefüggésbe a húsfogyasztással (2a-4. kép). Ezeket is csak akkor tartjuk bizonyító erejűnek, ha a vágásnyomokat nem lehet eszközkészítés, vagy egyéb felhasználás (például bőrfeldolgozás)³⁷ szándékával magyarázni.

Mivel a középkori Magyarországon, a húsfogyasztás szempontjából, a szarvasmarha számított a legfontosabb háziállatnak,³⁸ ezek arányát, illetve a bárdolt és vágott csontjainak mennyiségét vetettük össze a lovakéval. E két faj példányai méretüket tekintve is megfeleltethetők egymással, Vörös István számítása alapján a középkori egyedek becsült hasznos húsmennyisége

³⁶ A sírbolt törvényeként fordítható tafonómia kifejezés alatt a régészeti állattani leletek lerakódás előtti változásait, az eltemetődésüket és az utána jelentkező hatások összességét értjük. Lásd EFREMOV 1940; BARTOSIEWICZ 2006, 60.

³⁷ Azokat a csontokat, amelyeken csak nyúzásnyomok látszódtak, éppen emiatt ki is hagytuk a vizsgálatból.

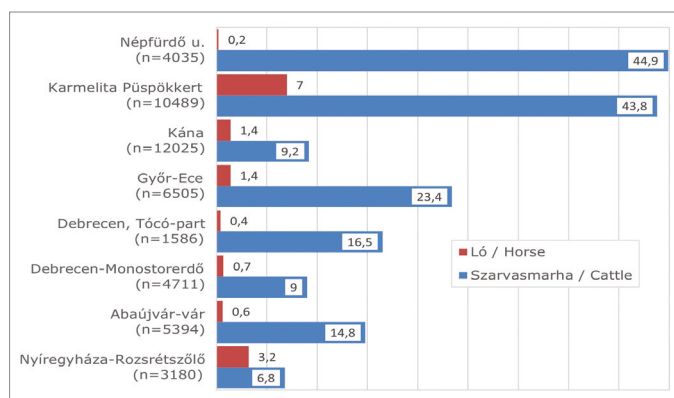
³⁸ Ez jól tetten érhető abban is, hogy a legtöbb lelőhely archeozoológiai anyagában, töredékszámukat tekintve, az első helyen állnak. Lásd például GAL 2021, 191., 2. ábra

is megegyezett.³⁹ Joggal feltételezhető, hogy a fogyasztásra szánt lovak tetemének feldarabolása és konyhai előkészítése ugyanúgy történt, mint a szarvasmarhák esetében. Ezt megerősíti Vörös István azon véleménye is, amely szerint: „Az állatok feldarabolását az őskortól napjainkig az anatómiai struktúráknak megfelelően egyazon a helyen és módszerrel végezték el, csak a vágó-hasító eszközök fejlődtek és tökéletesedtek.”⁴⁰

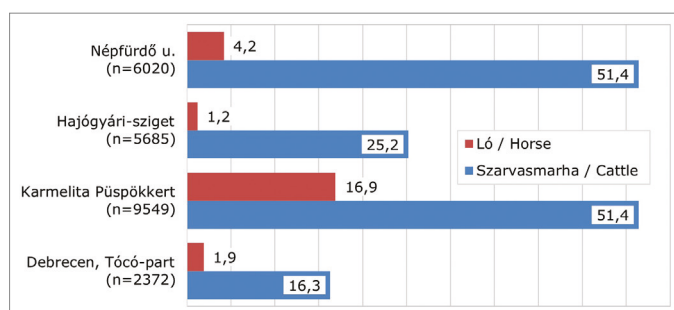
2. EREDMÉNYEK

A hazai középkori archeozoológiai anyagokban a lócsontok mennyisége általában messze elmarad a szarvasmarhák maradványainak mennyisége mögött, amit a tanulmányban szereplő lelőhelyeknél is meg lehetett figyelni. Ez a különbség még szembetűnőbb, ha a két faj vágott csontjait hasonlítjuk össze egymással. (1. táblázat) Amíg a szarvasmarháknál a vágásnyomok aránya 7 és 51 % közötti, átlagosan 25 %-os, addig ez a lovaknál 0,2-16,9 % közötti, átlagosan 3 %-os. (1-2. ábra). A majd 17 %-os érték, amit a Karmelita Püspökkert 14-15. századi anyagában lehetett tetten érni, kirívóan magas, hiszen másik hat lelőhely esetében sem a korai, sem a későbbi középkorban nem éri el a vágott lócsontok aránya még a 2 %-ot sem. Ugyanennek a lelőhelynek a korábbi, Árpád-kori rétegeiben 7 %-ban fordultak elő ilyen darabok.

Az étkezési hulladékként való értelmezés szempontjából az sem mindegy, hogy a vágásnyomok mely anatómiai részeken figyelhetőek meg. Egy állat csontvázának különböző részei ugyanis (pontosabban a rajtuk lévő lágyrészek), más-más húsminőségi értékeket képviselnek. Ezek csoportosítására Hans-Peter Uerpmann egy három kategóriából álló osztályozást dolgozott ki.⁴¹ Ez alapján az „A” kategória, legnagyobb értékű húsokhoz tartozik a gerincoszlop a farokcsigolyák kivételével, a váll-, és medenceöv csontjai, valamint a lábszárak testközeli része. „B” kategóriásnak, azaz közepes ér-

1. ábra – A vágott szarvasmarha- és lócsontok százalékos aránya a bemutatott Árpád-kori lelőhelyeken (n = a meghatározott maradványok száma) / Fig. 1 – The percentage ratio of butchered cattle and horse bones from the Árpadian Age sites discussed (n = the number of identified species)

2. ábra – A vágott szarvasmarha- és lócsontok százalékos aránya a bemutatott 14-15. századi lelőhelyeken (n = a meghatározott maradványok száma) / Fig. 2 – The percentage ratio of butchered cattle and horse bones from the 14-15th century sites discussed (n = the number of identified species)

³⁹ Ez, a kifejlett egyedek esetében, 150 kg színhúst jelent. Lásd VÖRÖS 2000, 98.

⁴⁰ VÖRÖS 1992. 232.

⁴¹ UERPMANN 1973, 316. Nem ez az egyetlen ilyen osztályozási rendszer, Kretzoi Miklós nevéhez például egy öt kategóriából álló felosztás köthető. Lásd KRETZOI 1967, 89.

Vágott vagy bárdolt lócsont / Horse bones with cutmarks				
Lómaradvány / Horse remains				
Vágott vagy bárdolt marhacsont / Cattle bones with cutmarks				
Szarvasmarha-maradvány / Cattle remains				
Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlő (M3-148/B lh.), 10-11. sz. (n=3180)	1421	96	931	30
Abaújtúr-vár, Árpád-kor (n=5394)	2153	318	542	5
Bp. XI. Kőérberek-Tóváros (Kána falu), Árpád-kor (n=12025)	5864	542	1040	14
Bp. I. Színház u. 1-11, Karmelita Püspökkert, Árpád-kor (n=10489)	6485	2843	28	2
Bp. XIII. Népfürdő u., Árpád-kor (n=4035)	3064	1376	208	4
Debrecen, Tócsó-part, Erdőalja, Árpád-kor (n=1586)	412	68	253	1
Debrecen-Monostorerdő, Árpád-kor (n=4711)	1648	150	683	5
Győr-ECE, Árpád-kor (n=6505)	3195	748	285	4
Bp. XIII. Népfürdő u., 14-15. sz. (n=6020)	4752	2443	118	5
Bp. I. Színház u. 1-11, Karmelita Püspökkert, 14-15. sz. (n=9549)	5096	2618	59	10
Debrecen, Tócsó-part, Erdőalja, 14-15. sz. (n=2372)	1042	170	467	9
Bp. III. Hajógyári-sziget, 14-15. sz. (n=5685)	3159	796	575	7

1. táblázat – A lelőhelyeken talált szarvasmarha- és lócsontok, valamint ezek vágott darabjainak összehasonlítása (n= a meghatározott maradványok száma)

Table 1 – The comparison of number of cattle and horse remains and their butchered bones found at the sites (n= the number of identified species)

tek követik, azonban egyfelől mindössze néhány darabnyi a különbség közöttük, másfelől pedig e kategóriák egymáshoz viszonyított aránya lelőhelyenként eltérő. Ez leginkább azt az elképzelést erősíti, hogy a lóhús fogyasztása nem tekinthető mindennapos gyakorlatnak, hanem az adott településen élők ízlésén múlt, hogy mikor fogyasztottak lóhúst. Egyedüli kivételnek a 10-11. századra keltezhető nyíregyházi település mondható: egyrészt itt a meghatározható fajú állatok között is kiemelkedően magas volt a lovak aránya (29 %), másrészt mennyiségét tekintve is innen került elő a legtöbb vágott lócsont. Ezek százalékos aránya ugyan – pont a lovak maradványainak nagy száma miatt – nem mutat kiugróan magas értéket (mindössze 3,2 %), ha azonban azt vesszük, hogy a vágott marhacsontok aránya is csak 6,8 %, akkor ennek fényében ez igenis jelentős mennyiségnek számít. Azt is fontos kiemelni, hogy a bemutatott lelőhelyek közül ez az egyetlen, ahol alig kerültek elő a legrosszabb húsminőségi osztályba sorolható vágott lócsontok, a többség a legjobb, illetve a közepes értékű osztályokból származó anatómiai rész volt. (2. táblázat) Mindezek figyelembevételével e lelőhely esetében kijelenthető a lóhús rendszeres fogyasztása.

Bár a Karmelita Püspökkertből származó korai és későbbi középkori anyagban a nyíregyházinál jóval magasabb arányban jelentkeztek darabolt lócsontok (ahogy már említettük, az Árpád-koriak esetében ez 7 %, a 14-15. századiak esetében pedig 16,9 %), nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a darabok meglehetősen kicsi mintából származtak. (1. táblázat) A lelőhelyen talált és faj szinten meghatározható állatmaradványok között ugyanis a lovak aránya mindössze 0,6 %, egy pár tucatnyi töredékből álló mintában pedig néhány vágott csont is arány-

tékűnek számít a koponya az agyvelővel, az állkapcsok a rágóizomzattal és a nyelvvel, a szegycsont és a bordák, valamint a lábak alsó vége. A „C” kategóriás, legkisebb értékű húsokhoz az arc csontjai, a farokcsigolyák és a szárazvégtagok sorolhatóak.

A lelőhelyeken talált vágott lócsontok Uerpmann-féle húsminőségi osztályozása változatos képet mutat. Nem sok következtetés vonható le az adatokból azon kívül, hogy összességében a „C” kategóriás (azaz a legkisebb húsértékű) maradványok többsége figyelhető meg. Ezt a „B”, majd az „A” kategóriás lele-

Összesen / Total

	Összesen / Total												
	Debrecen, Tóció-part, 14-15. sz.												
	Hajógyári-sziget, 14-15. sz.												
	Népfürdő u., 14-15. sz.												
	Karmelita Püspökkert, 14-15. sz.												
	Győr-Ece, Árpád-kor												
	Debrecen, Tóció-part, Árpád-kor												
	Debrecen-Monostorerdő, Árpád-kor												
	Kána, Árpád-kor												
	Népfürdő u., Árpád-kor												
	Karmelita Püspökkert, Árpád-kor												
	Abaújtúr-vár, Árpád-kor												
	Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, 10-11. sz.												
Csont (db) / Bone (pcs)													
Nyakcsigolya / <i>vertebra cervicalis</i>	1	1			1						3		
Lapocka / <i>scapula</i>			1					3			4		
Karcsont / <i>humerus</i>				1							1		
Medence / <i>pelvis</i>	10	2			1	1		1			15		
Combsont / <i>femur</i>	2				2	1					5		
"A" kategória / Category „A"	13	3	1	1	4	2	1	3			28		
Koponya / <i>cranium</i>	1										1		
Állkapocs / <i>mandibula</i>	4	1			1					1	7		
Borda / <i>costa</i>	3										3		
Orsó-és singsont / <i>radius and ulna</i>	2	1			3			1		1	12		
Sípcsont / <i>tibia</i>	3				3		1			1	9		
"B" kategória / Category „B"	13	2			7	1	1	1	5	2	32		
Térdkalács / <i>patella</i>								1			1		
Csigacsont / <i>astragalus</i>	1							1			2		
Sarokcsont / <i>calcaneus</i>				2		1		2		1	6		
Kézközépcsont / <i>metacarpus</i>	1					1		1	1	1	5		
Lábközépcsont / <i>metatarsus</i>	1		1		1	1		2	2	1	11		
Kéz- / vagy lábközépcsont / <i>metapodium</i>	1			1	1				2		7		
Ujjperc / <i>phalanx</i>					1				1		4		
"C" kategória / Category „C"	4		1	3	3	3	2	7	4	2	36		
Összesen / Total	30	5	2	4	14	5	1	4	10	5	7	9	96

2. táblázat – A lelőhelyeken talált vágott lócsontok Uerpmann-féle húsmínőségi osztályokba sorolása

Table 2 – The classification of butchered horse bones found at the sites according to Uerpmann's meat value categories

talanul hangsúlyosnak tud tűnni. Mindazonáltal, ha ilyen kis mennyiségben belül ilyen koncentrátságban jelennek meg darabolásnyomok, akkor ez esetben is joggal feltételezhető a lovak húsnak fogyasztása.

Bár szerencsésebb lett volna, ha az általunk vizsgált lelőhelyek az összes településtípust kellő mértékben reprezentálják, ez nem így történt, hiszen amíg falvakból hét is a rendelkezésünkre állt, a városokat és a hatalmi központokat mindössze egy-egy lelőhely képviselte. A falvakban, illetve a városokban talált állatmaradványok értelmezése között pedig megfigyelhető egy jelentős különbség: amíg az előbbire a helyben tenyésztés, valamint fogyasztás a jellemző, az itt talált archeozoológiai anyag pedig a helyi állatállományt tükrözi, addig a városok – kevés kivételtől eltekintve – kizárólag fogyasztók.⁴² Ugyanez jellemzi a hatalmi központokat is, az ilyen helyekről előkerült állatcsontok többsége a környékbeli birtokok és falvak állatállományáról árulkodik, nem pedig a helyben tartottakról. De hiába kerültek elő hét falusi lelőhelyről is vágott lócsontok,

⁴² Vörös 1992, 233.

azok összképe sem egységes, hiszen az egyes helyeken megfigyelt arányok jelentősen különböztek egymástól. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egy lelőhely állatcsontjainak vizsgálata során a megtalált maradványok többsége különböző háztartások hulladéka, ami több nemzedék alatt gyűlt össze. Egy településen belül pedig jelentős társadalmi különbségekkel is számolhatunk. Néprajzi kutatásokból ismert, hogy például a különböző paraszti rétegek között a legnagyobb különbség éppen a táplálkozásban mutatkozik meg. Amíg a szegényebbek ételiei között elsősorban a növényi eredetűek domináltak, addig a gazdag parasztság nagyobb mennyiségben fogyasztott zsírosabb és húsosabb étkeket.⁴³ Azaz, egy-egy család olykor evett is lóhúst, az nem feltétlenül jellemzi a közösség minden tagjának étkezési szokásait.

Felvetődött az a gondolat is, hogy ezeket a húsokat nem is emberi fogyasztásra szánták, hanem például kutyák etetésére.⁴⁴ Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy az ilyen daraboknak csak egy részén (az általunk bemutatott 96 darabból 18-on) figyelhetőek meg ebek rágásnyomai.⁴⁵ Az sem tűnik túl reális elképzelésnek, hogy egy hétköznapi kutya számára ilyen gondosan feldarabolták volna a táplálékot. Ráadásul arra sincs magyarázat, hogy miért adtak volna nekik éppen lóhúst, amikor a többi gazdasági haszonállat maradványai amúgy is bőségesen rendelkezésre álltak.

Noha a régészeti leletek egyértelműen bizonyítják, hogy a középkori Magyarországon, társadalmi és földrajzi helyzettől függetlenül, a legkülönbözőbb településtípusokon is számolhatunk a lóhús fogyasztásával, ennek mértéke, véleményünk szerint, nem lehetett nagyon magas. Ez érthető is annak fényében, hogy a lovakat elsősorban másodlagos hasznosításai miatt tartották, azaz háts-, valamint teherhordó-, olykor akár igavonó állatként, egyes példányok pedig kiemelkedő anyagi és érzelmi értékkel is rendelkeztek. Bár a középkori forrásainkból kevésbé ismerhetőek meg a hétköznapi állatok, elég sokat elárulnak az előkelők hátsairól. Ezekből kiderül, hogy egyes lovak annyira nagy presztízsű, rendkívül értékes állatok voltak, hogy akár egész birtokot, vagy falut ajánlottak fel értük.⁴⁶ Gazdasági okokból az is növeli a lovak értékét, hogy a kancák csak egy utódot ellenek (a csikó átlagosan 11 hónapnyi vemhesség után jön a világra), ami lassítja az állomány utánpótlásának a lehetőségét.⁴⁷ Mindezekon túl, a lovak a legkorábbi időktől fogva jelentős szerepet töltek be az emberiség érzelmi- és hitvilágában, egyúttal a leggyakoribb áldozati állatok közé is tartoztak. Ha visszatekintünk az időben, láthatjuk, hogy kiemelkedő spirituális szerepük volt már az ókori görögöknél, a keltáknál és a germánoknál is, nem beszélve a honfoglaló magyarokról, akiknek a lovait, az előkelők temetkezések révén, meglehetősen jól ismerjük.⁴⁸ Honfoglaló eleink sírjaiból, legtöbbször, nem a teljes állatváz került elő, hanem a koponya a lábvégek csontjaival együtt. (Az ilyen részleges lovas temetkezéseknek két fajtája van, az ún. „nyúzott lóbőrös” és a „lóbőr nélküli”. Az előbbi esetében az állat bőrét összehajtván, vagy

⁴³ BALASSA–ORTUTAY 1979, 263.

⁴⁴ ALBARELLA 2007, 140.

⁴⁵ Ezek önmagukban sem bizonyító erejűek, hiszen a kutyák előszeretettel rágják tovább gazdáik ételmaradékát is.

⁴⁶ DVORÁKOVÁ 2009, 368.

⁴⁷ BARTOSIEWICZ 2009, 75.

⁴⁸ A honfoglalás kori lovas sírokról számos publikáció jelent már meg, így most, a teljesség igénye nélkül, csak néhány összefoglaló tanulmányt említünk: NAGY 1893. BALINT 1969, 1970, 1974. VÖRÖS 2000, 2013.

kiterítve helyezték a sírba a benne lévő koponyával és lábvégekkel együtt. Az utóbbi verzióban ezek a részek bőr nélkül kerültek az elhunyt mellé).⁴⁹ Őseink hátasai azonban nemcsak áldozati állatként töltötték be fontos szerepet, de a csaták, és a vándorló életmód során is nélkülözhetetlenek bizonyultak.

MILYEN LOVAKAT EHETEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON?

A nyíregyházi lelőhely révén egy olyan időszakba nyerhetünk bepillantást, amely átmenetet képez a honfoglalók és az Árpád-kori magyarság között. Azt már említettük, hogy darabszám szerint innen került elő a legtöbb vágott lócsont, azt azonban még nem hangsúlyoztuk, hogy ezek harmada (meglehetősen nagy méretű) medencetöredék (5-8b kép). Ezek értelmezését segítheti, hogy a honfoglaló magyarokhoz hasonló életmódú pásztorközösségek konyahulladékából rendre elő szoktak kerülni olyan nagyméretű, bárdolt lócsontok, amelyek a nagyobb húsdarabok egybeni elkészítéséről tanúskodnak, ezáltal pedig inkább ünnepi, mint hétköznapi étkezésre utalnak.⁵⁰ Ezek az alkalmak akár a pogány hagyományokhoz is köthetők, így e csontok akár áldozati állatokból is származhatnak. Ilyen esetekben joggal feltételezhető, hogy teljesen egészséges példányokat vágtak le. Ez a középkor későbbi időszakában sem zárható ki teljesen, de, véleményünk szerint, ekkor már inkább a sérült, (nem fertőző) beteg, hátasállatként már nem használható, munkavégzésre képtelen (például törött lábú) lovak húsát fogyaszthatták el. Az ilyen állatok kényszervágása célszerűbb lépésnek tűnik, mint a sérült egyedek gyógyítása és életben tartása. Nem véletlen, hogy az archeozoológiai

5-8b kép - Bárdolt és vágott medencék Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlőről (10-11. század) / Fig. 5-8b Chopped and cut pelvic bones from Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlő (10th-11th century) (fotó / photo: Daróczi-Szabó Márta)

anyagban a nagytetű patások hosszúcsontjain vagy medencéjén gyógyult törés nyomát elenyésző esetben lehet csak megfigyelni. Ritka kivétalként említhető az a késő középkori, gyógyult törés nyomát mutató lómedence, amelyik Karcag-Orgondaszentmiklósról került elő.⁵¹ Ez esetben egy, a gazdája számára kiemelt fontosságú egyeddel állhatunk szemben. A saját feldolgozású

⁴⁹ A teljesség igénye nélkül lásd például Vörös 2013, 327-328; Vörös 2017, 33.

⁵⁰ BARTOSIEWICZ 1997, 139.

⁵¹ LYUBLJANOVICS 2018.

9. kép – Ízületi gyulladás okozta elváltozás és bárdolás nyoma egy medencecsonton a Budavári Csikós udvarról (középkor) / **Fig. 9** – Arthritic lesion and chop marks on a pelvic bone from the Buda Castle Csikós Courtyard (medieval) (fotó / photo: Daróczi-Szabó Márta)

anyagainkban mindössze egy olyan lelet akadt, amely igazolhatja ezt az elméletet, noha ez esetben nem trauma sérülésről van szó: a budavári Csikós-udvarról⁵² került elő egy olyan medencetöredék, amelyen bárdolásnyom és – feltehetőleg ízületi – gyulladás okozta csontburjánzás is látszódik az ízületi vápa mellett (**9. kép**). Hasonló véleményt fogalmazott meg Vörös István is, aki szerint a városi húsellátásban a ló nem játszott szerepet, esetleg csak kényszervágás miatt fogyasztották.⁵³

ÖSSZEGRÉS

III. Gergely pápa 732-ben írt levelére sokan és sokáig úgy tekintettek, mint a középkori lóhús fogyasztás tiltásának kezdetére. Az azonban nem jelenthető ki, hogy a keresztény egyház minden esetben szembeszállt volna ezzel a szokással. Pontosabban, ha a hazai viszonyokat vesszük alapul – azaz az őseik hitére még a 11. században is visszatérni szándékozó magyarok, illetve a 13. században Magyarországra betelepülő kunok pogány

állatáldozási szokásait és a törvényekben megjelenő tiltást – a lóhús fogyasztása nem önmagában, hanem csak e rituálék miatt volt kerülendő és tiltott. Balogh Albin szavaival élve: „A kereszténység felkarolása után a lóhús fogyasztása, mint a pogányságra való reminiscencia, úgy látszik, háttérbe szorult.”⁵⁴

A szórványos írásos említéseknel jóval több régészeti lelet bizonyítja ezt a jelenséget, hiszen – ha csak a mézarszéki darabolással, illetve konyhai előkészítéssel összefüggésbe hozható vágott lócsontokat vesszük alapul – akkor is megtaláljuk ennek nyomait a kisebb falvakban éppúgy, mint a legmagasabb státuszú helyeken, nemcsak a korai, de a későbbi középkori Magyarországon is. A bemutatott lelőhelyek alapján azonban nem figyelhetünk meg a ló tartással és -hús fogyasztással kapcsolatban semmiféle trendet sem térben, sem időben. (Ez azonban akár a csekélyebb mintanagyság rovására is írható.) A legkorábbra keltezett lelőhely (Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlő, 10-11. század) esetében kiemelkedően magas a lócsontok és azon belül a konyhai darabolásra utaló leletek száma. Ez egyértelműen azt jelzi, hogy ezen a településen rendszeresen fogyasztották ezeknek az állatoknak a húsát, de a többi Árpád-kori lelőhelyen már viszonylag alacsony arányt látunk. Ez így megfelelne annak az feltevésünknek, hogy a lóhús fogyasztásának mértéke az idő múlásával fokozatosan csökkent. A Karmelita Püspökkert lelőhelyen tapasztaltak azonban módosítják ezt. Itt ugyanis az Árpád-kori és a 14-15. századi réte-

⁵² Ez a lelőhely azért nem szerepel a tanulmányunkban, mivel nem tudott az általunk támasztott három feltétel mindegyikének megfelelni.

⁵³ VÖRÖS 1992. 231.

⁵⁴ BALOGH 1938, 575.

gekben is nagyon ritka volt a lócsont, ami, legalábbis a városi környezetben, már egyértelműen azzal magyarázható, hogy a lovakat nem itt helyben tartották. Ugyanakkor a lómaradványok jelentős részén vágásnyomok látszódtak, ami felveti annak a lehetőségét, hogy ezeket az állatokat (illetve részeit) kifejezetten fogyasztási célból hozták a Várba. Ezen felül a Népfürdő utcai lelőhely 14-15. századi anyagában is magasabb a vágott lócsontok aránya, mint az Árpád-kori falvak többségében.

Összegzőképpen elmondható, hogy – bár a lóhús fogyasztása a középkori Magyarországon kétségtelen tény – ennek mértékéről egy adott településen minden bizonnyal a helyi igények és lehetőségek döntöttek. Ez pedig – legalábbis a vizsgált lelőhelyek többsége alapján – nem volt igazán jelentős, a lovak másodlagos hasznosításai jóval fontosabbak voltak. Feltételezésünk szerint élelmezési célra inkább csak a másra már nem alkalmas, sérült vagy beteg egyedeket használták fel. Ezzel szemben a néprajzi hagyományokban úgy emlékeznek meg a lóhúsról, mint amit általánosan fogyasztottak a középkorban a kancatejjel együtt, ám az idő múlásával az egykor előkelő szerepet játszó éték ínségeledellé vált, és a 19. századra már jórészt csak a pásztorok ették.⁵⁵ Ezt a látszólagos ellentmondást azonban csak a kutatás kibővítése és folytatása tudná feloldani a jövőben.

⁵⁵ GYÖRFFY 1936., BALASSA–ORTUTAY 1979, 280-281.

Irodalom

- ALBARELLA 2007 ■ ALBARELLA, Umberto: Meat Production and Consumption in Town and Country. In: GILES, Kate, and DYER, Christopher (eds): Town and Country in Middle Ages. Contrasts, Contacts and Interconnections, 1100-1500). Maney, 2007. (The Society for Medieval Archaeology Monographs, 22.) p. 131-148.
- BALOGH 1938 ■ BALOGH Albin: Mindennapi élet Szent István korában. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján III. Budapest, 1938. p. 559-594.
- BARTOSIEWICZ 1997 ■ BARTOSIEWICZ László: A honfoglaló magyarok húsfogyasztása. In: LASZLOVSKY József (szerk.) „Nyereg alatt puhítjuk?” avagy Vendéglátási és étkezési szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú lovasnépeknél. Budapest, 1997. (Ómagyar Kultúra, 10.) p. 135-142.
- BARTOSIEWICZ 2006 ■ BARTOSIEWICZ László: Régenvolt háziállatok. Budapest, 2006.
- BARTOSIEWICZ 2009 ■ BARTOSIEWICZ László: Gondolatok a „lovas nomád” hagyományról (Thoughts about the „equestrian nomadic” tradition). In: BARTOSIEWICZ László-GÁL Erika-KOVÁTS István (szerk.): Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002-2009 (Skeletons from the cupboard Selected Studies from the Visegrád Meetings of Hungarian Archaeozoologists 2002-2009). Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2009. (Opitz Archaeologica, 3.) p. 73-82.
- BARTOSIEWICZ 2017 ■ BARTOSIEWICZ László: A honfoglalás és kora Árpád-kori állattartás régészeti emlékei. In: PETKES Zsolt – SUDÁR Balázs (szerk.) Hétköznapiak a honfoglalás korában. Helikon Kiadó, Budapest, p. 52-58.
- BALASSA-ORTUTAY 1979 ■ BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula: Magyar néprajz. Budapest, Corvina Kiadó, 1979.
- BÁLINT 1969 ■ BÁLINT Csanád: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. In: MFMÉ 1969. 1. p. 107-114.
- BÁLINT 1970 ■ BÁLINT Csanád: A ló a pogány magyar hitvilágban. In: MFMÉ 1970. 1. p. 31- 43.
- BÁLINT 1974 ■ BÁLINT Csanád: A honfoglaláskori lovastemetkezések. In: MFMÉ 1974. 2. p. 85-108.
- BENDA-BERTÉNYI-PÓTÓ 2001 ■ BENDA Gyula-BERTÉNYI Iván-PÓTÓ János (szerk.): Anonymus: „A magyarok cselekedetei”. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- BLAZOVICH-SCHMIDT 2001 ■ BLAZOVICH László-SCHMIDT József (szerk.): Buda város jogkönyve II. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 17., Szeged, 2001.
- BORSODY-BEVILAQUA 1931 ■ BORSODY-BEVILAQUA Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. 1270-1872. I. Budapest, 1931.
- BÖKÖNYI 1974 ■ Bökönyi Sándor: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
- BÖKÖNYI 1978 ■ Bökönyi Sándor: “Vadakat terelő juhász...”Az állattartás története. Budapest, Magvető Kiadó, 1978.

- BÖKÖNYI 1981 ■ BÖKÖNYI Sándor: Mende-Leányvár Árpád-kori -13. századi - állat maradványai. *ArchÉrt* 108. 2, (1981) p. 251-258.
- CAROLI MAGNI ■ Caroli Magni Capitularia 32: Capitulare de Villis, Die Digitalen Monumenta Germaniae Historica, http://bsbdmgh.bsb.lrz-muenchen.de/de/fs1/object/display/bsb00000820_00094.html?sortIndex=020%3A030%3A0001%3A010%3A00%3A00
- DARÓCZI-SZABÓ et al 2007 ■ DARÓCZI-SZABÓ László-FÜKÖH Levente-GRYNAEUS András-GYULAI Ferenc-TÓTH Gábor: Csontok és magok. A természettudományos vizsgálatok eredményei. In: Bíró Szilvia-Molnár Attila-Nagy Andrea (szerk.) *A vagongyár alatt - a vagongyár előtt. Kiállításvezető. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetői 2. Győr*, p. 119-130.
- DAVIDSON 1988 ■ DAVIDSON, Hilda Roderick Ellis: *Myths and Symbols in Pagan Europe. Early Scandinavian and Celtic religions.* Manchester, Manchester University Press, 1988.
- DVORÁKOVÁ 2009 ■ DVORÁKOVÁ, Daniela: A ló a középkori Magyarországon. (A középkori lovak hierarchiájáról, fajtáiról, színeiről és árairól), *Századok*, 143. (2009) 2. p. 357-390.
- EFREMOV 1940 EFREMOV, Ivan: Taphonomy. New branch of paleontology. *Pan-American Geologist*, 74. 2. (1940). p. 81-93.
- GÁL 2021 ■ GÁL Erika: Házi- és vadászott állatok a középkori Kárpát-medencében. In: Benkő Elek-Zatykó Csilla (szerk.): *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, ELKH, 2021. p. 189-248.
- GERÉB 1964 ■ GERÉB László (ford.): A krónika magyar szövege. In: DERCSÉNYI Dezső-CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára-MEZEY László: *Képes Krónika II.* Budapest, Magyar Helikon Könyvkiadó, 1964. p. 67-181.
- GERKEN 2009 ■ GERKEN, Julia: Human-Animal Relationships Reflected in Early Medieval Horse Burials in Germany. In: BARTOSIEWICZ László-GÁL Erika-KOVÁTS István (szerk.): *Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002-2009 (Skeletons from the cupboard Selected Studies from the Visegrád Meetings of Hungarian Archaeozoologists 2002-2009).* Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2009. (Opitz Archaeologica, 3.) p. 65-72.
- GYÖRFFY 1934 ■ GYÖRFFY István: Gazdálkodás. In: Györffy István-Viski Károly (szerk.): *A magyar-ság néprajza. II.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. p. 15-273.
- GYÖRFFY 1936 ■ GYÖRFFY István: Ló- és szamárhúsevés a magyar népnél. *Ethnographia* 47. (1936) p. 323.
- HAVAS-TÓTH 2010 ■ HAVAS Zoltán-TÓTH Anikó: Feltárások az óbudai Hajógyári-szigeten 2009-ben. *Aqfűz*. 16. p. 68-85.
- JEDIN 2009 ■ JEDIN Hubert: *A zsinatok története.* Budapest, Ecclesia, 2009.
- KRETZOI 1967 ■ KRETZOI Miklós: Étude paléontologique. In: GÁBORI - CSÁNK Veronika (szerk.): *La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie.* Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 59-104.
- KRISTÓ 1995 ■ KRISTÓ Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7)
- KRISTÓ 2006 ■ KRISTÓ Gyula: *Magyarország Története 895-1301.* Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- LAKÓ 1982 ■ LAKÓ Elemér: *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból.* Bukarest, Kriterion, 1982.

- LYUBLJANOVICS 2017 ■ LYUBLJANOVICS Kyra: New home, new herds. Cuman integration and animal husbandry in medieval Hungary from an archaeozoological perspective. Oxford, Archaeopress Archaeology, 2017.
- LYUBLJANOVICS 2018 ■ LYUBLJANOVICS Kyra: Pelvic fracture in horse: a late medieval case from Karcag–Orgondaszentmiklós, eastern Hungary. In: László BARTOSIEWICZ– Erika GÁL (eds): Care or Neglect? Evidence of Animal Disease in Archaeology. Oxford, 2018. (Oxbow Books) p. 176-184.
- MATOLCSI 1977 ■ MATOLCSI János: A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV-XV. századi állatcsontok, *BudRég* 24. 3. (1977) p. 179-198.
- NAGY 1893 ■ NAGY Géza: A magyarhoni lovas sírok. *ArchÉrt* 13. (1893) p. 223-234.
- NYERGES–BARTOSIEWICZ 2006 ■ NYERGES Éva Ágnes–BARTOSIEWICZ László: Szentkirály állattartása a középkori régészeti állattani adatok tükrében. *Studia Caroliensia*. 2006. 3-4. p. 331- 352.
- TANGL 1916 ■ TANGL Michael (szerk.): *Epistolae selectae in usum scholarum. Ex Monumentis Germaniae Historicis. Tomus I. S. Bonifatii et Luli epistolae.* Berlin, 1916. Die Digitalen Monumenta Germaniae Historica, https://www.dmgh.de/mgh_epp_sel_1/index.htm#page/49/mode/1up (letöltés: 2024. 06. 27.)
- TAKÁCS 1990 ■ TAKÁCS István: Szentkirály középkori falu zoológiai leletei (4-4/a ház-gödöről). In: MMMK 1988-1989 (Budapest, 1990) p. 95-110.
- UERPMMANN 1973 ■ UERPMMANN, Hans-Peter: Animal bone finds and economic archaeology. A critical study of „osteo- archaeological” method. *WA* 4. 3. (1973) p. 307-322.
- VÖRÖS 1992 ■ VÖRÖS István: Egy 15. századi budavári ház ■ állatcsontleletei. A Budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján. *ComArchHung*. 1992. p. 227-239.
- VÖRÖS 1996 ■ VÖRÖS István: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglaló őseink.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1996. p. 128-146.
- VÖRÖS 2000 ■ VÖRÖS István: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: BENDE Lívia–LŐRINCZY Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium. Ópusztaszer, Nemzeti Történeti Emlékpark Közhasznú Társaság,* 2000. p. 71-119.
- VÖRÖS 2006 ■ VÖRÖS István: Ló az Árpád-kori Magyarországon, *FolArch*. 52. (2006) p. 163-216.
- VÖRÖS 2013 ■ VÖRÖS István: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. In: RÉVÉSZ László–WOLF Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, 2013. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről, 3) p. 321-336.
- VÖRÖS 2017 ■ VÖRÖS István: A honfoglalás kori lovak régészeti emlékei. In: Petkes Zsolt–Sudár Balázs (szerk.): *Hétköznapiak a honfoglalás korában.* Budapest, Helikon, 2017. (Magyar Őstörténet 5). p. 32-33.
- ZÁVODSZKY 1904 ■ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Budapest, A Szent István Társulat Tud. és Irod. Osztálya, 1904.
- ZOLNAY 1977 ■ ZOLNAY László: Az 1967/75 évi budavári ásátások színhelye. A késő gótikus várpiac (A Hunyadi udvar és a Csikósudvar). *BudRég* 24. 3. (1977) p. 7-37.

Rövidítésjegyzék

ArchÉrt = Archaeológiai Értesítő

Aqfüz = Aquincumi füzetek. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései

BudRég = Budapest Régiségei

ComArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae

FolArch = Folia Archaeologica

MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

MMMK = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei

WA = World Archaeology

Thoughts about medieval horsemeat consumption

In the past, many people believed that Christians in the Middle Ages did not eat horse meat because of the Church's ban, citing an 8th century papal letter as evidence. However, there is now a consensus among scholars that this is not the case. The custom did exist, and the Church did not oppose eating horsemeat per se, but only prohibited it when it was part of pagan rites. In our study, we will try to examine this phenomenon in more detail, focusing on the medieval Kingdom of Hungary, on the one hand through animal bones (for which we will draw on nine sites from the Árpáadian Age and the 14th-15th centuries), and on the other hand through medieval written sources. The results obtained, in line with what is already known, suggest that, although horse meat was undoubtedly eaten in medieval Hungary, the extent of its consumption was not significant, except for a very early site from the 10th and 11th centuries. It is assumed that only damaged animals no longer fit for other purposes were used for food.